

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه فردوسی مشهد
دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

پایان نامه ی کارشناسی ارشد گروه آموزشی تاریخ

خاستگاههای فکری اندیشه های مهندس مهدی بازرگان

استاد راهنما : دکتر هادی وکیلی
استاد مشاور : دکتر علی ناظمیان فرد
نگارش : سعیده معینی مهر

بهار 1389

لازم می دانم مراتب سپاسگذاری خود را نسبت به همه بزرگوارانی که در مراحل مختلف تدوین و نگارش این مجموعه بنده را یاری رسانده اند اعلام نمایم:

در ابتدا از استاد محترم ، جناب آقای دکتر هادی وکیلی ، که در مقام استاد راهنما بر کار اینجانب نظارت نمودند و به دلیل تسلط بر موضوعات فکری ، بسیاری از اشتباهات و کاستیهای این نوشتار با راهنماییها و تذکرات ایشان برطرف گردید ، تشکر و قدردانی می کنم . همچنین از جناب آقای دکتر علی ناظمیان فرد ، استاد محترم مشاور به دلیل نظارت ایشان بر کار تدوین این پایان نامه سپاسگذارم و نیز لازم می دانم مراتب تشکر و قدردانی خود را نسبت به جناب آقای دکتر جواد شعرباف ، استاد علوم سیاسی در دانشگاه تهران ، که تذکرات و راهنماییهای ایشان نگاه تازه ای بر موضوعات مختلف این مجموعه بر من گشود ، ابراز نمایم و در نهایت از جناب آقای دکتر صدر نبوی ، استاد محترم علوم اجتماعی ، که در معرفی و رفع ابهامات در زمینه اندیشه ها و مکاتب غربی ، بنده را یاری رساندند تشکر و قدردانی می نمایم .

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

فرم چکیده ی پایان نامه به زبان فارسی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

نام : سعیده

نام خانوادگی دانشجو : معینی مهر

استاد (ان) مشاور : دکتر علی ناظمیان فرد

استاد (ان) راهنما : دکتر هادی وکیلی

گرایش : ایران دوره ی اسلامی

دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی رشته ی : تاریخ

مقطع : کارشناسی ارشد

تعداد صفحات : 159

تاریخ دفاع : 1389/4/27

عنوان پایان نامه : خاستگاههای فکری اندیشه های مهندس مهدی بازرگان

کلید واژه ها : بازرگان ، روشنفکری دینی ، اسلام ، غرب

چکیده : (حداکثر ده سطر نایی)

سیرتفکر و اندیشه در هر جامعه ای از جمله ایران ، بخش مهمی از تاریخ آن را در بر می گیرد . جریان روشنفکری را می توان یکی از مولفه های تاثیرگذار در سیر تفکر و اندیشه در تاریخ معاصر ایران قلمداد کرد . مهندس مهدی بازرگان یکی از مهمترین روشنفکران سده اخیر ایران محسوب می شود که در تقسیم بندی های رایج روشنفکری به گروه روشنفکران دینی تعلق می گیرد . وی با توجه به فعالیتهای متعدد فکری و سیاسی در حوزه های مختلف ، توانست تاثیرات قابل ملاحظه ای را در تحولات فکری جامعه و همچنین بر جریانات مختلف سیاسی باقی بگذارد . در این نوشتار تلاش شده است تا خاستگاههای فکری اندیشه های بازرگان در دو عرصه اصلی خاستگاههای اسلامی و خاستگاههای غربی ، بر مبنای اطلاعات به دست آمده از منابع موجود و آثار نگاشته شده توسط بازرگان و با استفاده از روش تحلیلی - تاریخی ، مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد .

امضاء استاد راهنما

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
7	مقدمه .....
	فصل اول
	بازرگان و زمانه او
17	زندگینامه مهدی بازرگان .....
24	مروری بر فضای فکری ایران از انقلاب مشروطه تا پیروزی انقلاب اسلامی .....
25	- از مشروطه تا سقوط رضا شاه .....
28	- از سقوط رضا شاه تا 1357 ه . ش .....
28	1- جریان های مارکسیستی .....
30	2- جریان های لیبرال و ملی گرا .....
32	3- جریان های مذهبی و اسلامی .....
35	عوامل و زمینه های موثر در شکل گیری اندیشه های بازرگان .....
	فصل دوم
	خاستگاههای اسلامی اندیشه های بازرگان
41	1 - بازرگان و اصول و مبانی اعتقادات اسلامی .....
41	1 - 1 - توحید .....
41	1 - 2 - نبوت .....
43	1 - 3 - معاد .....
44	1 - 4 - امامت و تشیع .....
45	1 - 5 - قرآن شناسی .....
47	1 - 6 - شعائر و احکام اسلامی .....
50	1 - 7 - منابع اسلامی و شیعی در آثار بازرگان .....

- 51 ..... 8 - 1 - فطرت از نگاه بازرگان
- 55 ..... 2 - بازرگان و اقتصاد اسلامی
- 58 ..... 3 - اندیشه سیاسی بازرگان و نسبت آن با اسلام
- 59 ..... 1 - 3 - نسبت دین و سیاست در اندیشه بازرگان
- 64 ..... 2 - 3 - خاستگاههای اندیشه سیاسی بازرگان
- 64 ..... 1 - 2 - 3 - نظریه حکومتی میرزای نائینی
- 67 ..... 2 - 2 - 3 - نظریه سیاسی حیدر علی قلمداران

فصل سوم

- 74 ..... خاستگاههای غربی اندیشه های بازرگان
- 74 ..... دیدگاه کلی بازرگان نسبت به غرب
- 78 ..... لیبرالیسم
- 80 ..... - آزادی
- 85 ..... - تساهل
- 87 ..... - فردگرایی یا اصالت فرد
- 90 ..... - فایده گرایی یا اصالت نفع
- 93 ..... - دولت حداقلی
- 94 ..... - رفورم
- 96 ..... ناسیونالیسم
- 98 ..... - ناسیونالیسم و مذهب
- 99 ..... - انترناسیونالیسم یا جهان وطنی
- 100 ..... - مصادیق مختلف ناسیونالیسم
- 103 ..... پلورالیسم
- 109 ..... مارکسیسم
- 118 ..... داروینیسم
- 123 ..... پراگماتیسم
- 127 ..... پوزیتیویسم
- 128 ..... - نگاه پوزیتیویستی در خداشناسی

128	..... نگاه پوزیتیویستی در بحث نبوت
130	..... مبانی هستی شناسی پوزیتیویستی
133	..... عقل تجربی و پوزیتیویستی
134	..... سایتیسم
137	..... اومانیسم
142	..... نتیجه گیری
146	..... فهرست منابع

مقدمه

یکی از ابعاد مهم تاریخ معاصر ایران ، تفکر و اندیشه هایی است که در آن جاری و ساری بوده است. توجه به این جنبه از تاریخ ایران ، ما را در درک و فهم بسیاری از تحولات جامعه در عرصه های گوناگون یاری خواهد کرد . چرا که رویداد های تاریخی و جریانهای مختلف فکری و سیاسی عمدتاً بر پایه نوعی تفکر و اندیشه استوارند . ظهور جریان روشنفکری در تاریخ معاصر ایران را می توان از جمله مؤلفه های مهم درسیر تاریخ تفکر و اندیشه قلمداد کرد . این جریان فکری که با گسترش ارتباط با غرب و آشنایی با مظاهر فرهنگ و تمدن آن ، به تدریج ظهور و بروز یافت ، قادر شد نقش مؤثری را در جریانهای فکری جامعه ایران ایفا کند . در تاریخ معاصر ایران دو نوع روشنفکر چهره نمایی می کنند : روشنفکران لائیک و روشنفکران دینی ؛ که هر کدام از این دو با توجه به نوع نگاه و دیدگاهشان به مسائل و موضوعات مختلف و وجود برخی تفاوتها در گرایشات و مبانی اعتقادی ، توانستند نقش و کارکرد متفاوتی را در تحولات جاری جامعه ایران داشته باشند . جریان روشنفکری دینی اگرچه همواره در کنار جریان روشنفکری لائیک حضور داشت ، اما با سقوط حکومت رضا شاه و مخصوصاً وقایع پس از کودتای 28 مرداد 1332 بود که توانست خود را به طور مشخص و بارز در جریانهای فکری و سیاسی جامعه نشان دهد . از جمله مهمترین کارکرد های جریان روشنفکری دینی ، می توان به تلاش آنها در جهت داوری در نزاع میان دین و مدرنیته و نیز به تفاسیر مختلفی که از دین ارائه می کردند تا با آموزه های جامعه مدرن سازگار باشد ، اشاره کرد .

مهندس مهدی بازرگان را نیز می بایست در زمره پیش کسوتان جریان روشنفکری دینی در تاریخ معاصر ایران قلمداد کرد . بازرگان که از او به عنوان یکی از نخستین مروجان دین

در میان قشر تحصیلکرده ایرانی و پیشگام دین داری در دانشگاه های ایران یاد می شود ، توانست سهم عمده ای را در شکل گیری حرکت نوین اسلامی برعهده گیرد .

این نوشتار برآن است تا با بررسی آثار مهدی بازرگان ، به بیان و روشن ساختن خاستگاه های فکری اندیشه های وی پردازد . در روند این بررسی سعی گردیده تا با تأکید بر دو خاستگاه اصلی و مهم اندیشه های وی - مبانی غربی و آموزه ها و تعالیم اسلامی - میزان حضور و نفوذ آنها در اندیشه وی روشن و مشخص گردد .

اهمیتی که این موضوع می تواند داشته باشد از چند جهت قابل توجه و ملاحظه است ؛ اولین نکته این که مطالعه و بررسی سیر حرکت نوین اسلامی ، بدون بررسی شخصیت و افکار و فعالیت های سیاسی و فکری شخصیت هایی چون مهندس بازرگان که در این حرکت نقش مهمی را داشته اند ، نارسا خواهد بود . وی به عنوان یک شخصیت فکری و سیاسی همچنین توانست بر جریانات و شخصیت های مختلف ، تأثیرات قابل ملاحظه ای را بر جا بگذارد . از این رو تبیین خاستگاه های فکری بازرگان کمک بسیاری در جهت شناخت بهتر و صحیح تر این جریانات و شخصیت ها در تاریخ معاصر ایران خواهد کرد . جریان موسوم به ملی - مذهبی ها که به طور مشخص با تشکیل نهضت آزادی در سال 1341 ظهور پیدا کرد و تا سال های پس از پیروزی انقلاب اسلامی به فعالیت در حوزه های مختلف سیاسی و فکری اشتغال داشت ، یکی از این جریانات است که بازرگان به عنوان یکی از اصلی ترین ایدئولوگهای آن مطرح می باشد .

از سوی دیگر با بررسی خاستگاه های فکری وی می توان به میزان احتمالی حضور التقاط فکری در میان قشر روشنفکران دینی پی برد . اگرچه بحث التقاط تنها بخشی از تفکرات بازرگان را در بر می گیرد ، با این حال بیان آن ها ، کمک مهمی در نشان دادن میزان تأثیر پذیری جریان روشنفکری دینی از اندیشه های غربی خواهد کرد .

شخصیت سیاسی بازرگان ، مخصوصاً دوران نه ماهه نخست وزیری او در دولت موقت ، علاوه بر شخصیت فکری وی ، عاملی مهم بود تا او به عنوان شخصیتی سیاسی و فکری مورد توجه بسیاری از محققین قرار گیرد و آثار زیادی پیرامون وی به رشته تحریر در آید . با این حال هنوز کار منسجم و کاملی در خصوص تبیین همه جانبه خاستگاه های اندیشه های وی صورت نگرفته است . این امر می تواند دلایل مختلفی داشته باشد : نخست اینکه گستردگی موضوعات و مباحثی که بازرگان در آثار خود به آنها پرداخته است عاملی شد تا بسیاری از محققین تنها برخی از جنبه های فکری وی را مورد توجه ، بررسی و نقد قرار دهند

و از پرداختن به موضوعات فکری دیگر وی خودداری نمایند. از سوی دیگر از آنجا که بازرگان به دلیل رویکرد علم گرایانه و همچنین نگاه و روش پوزیتیویستی به تبیین مسائل و موضوعات مختلف می پرداخت و این موضوع در آثار وی از نمود بیشتری برخوردار بود، لذا اکثر محققینی که اندیشه های بازرگان را مورد بررسی قرار داده اند، غالباً این جنبه از افکار وی را بیشتر مورد توجه قرار دادند. برای نمونه می توان به مقالات فراوانی که درباره علم گرایی بازرگان و یا نگاه پوزیتیویستی وی به جهان هستی نگاشته شده اشاره کرد. دیگر اینکه غالب آثاری که مخصوصاً به صورت مقاله در مجلات و نشریات مختلف در ارتباط با بازرگان به چاپ رسیده است به دلیل سیاسی و جناحی نگاه کردن به موضوع، اکثراً از حب و بغض های متعدد خالی نبوده است. از همین رو تعداد زیادی از این آثار به صورت سطحی و نارسا و یا با بازگو کردن مطالب تکراری در حوزه افکار بازرگان، به نگارش درآمده است. اگرچه نمی توان آثار مهم و مفیدی را که در همین زمینه نگاشته شده است از نظر دور داشت. همچنین اگرچه اندیشه های بازرگان، همواره از سوی بسیاری، منتسب به گرایش به مبانی ایدئولوژیکی غرب شده است، اما هیچ گاه میزان گرایش وی به این مبانی فکری به طور کامل و روشن مشخص نگردیده است و غالباً به بیان نکاتی کلی و اشاراتی در این زمینه اکتفا شده است. برای مثال بازرگان همواره به عنوان روشنفکری لیبرال و یا روشنفکری ملی گرا در جامعه فکری ایران مطرح بوده، اما هنوز میزان تأثیر پذیری وی از این نحله های فکری مورد بررسی دقیق قرار نگرفته است. از این رو تأکید این نوشتار نیز بیشتر بر جنبه هایی از تفکر بازرگان و تبیین برخی خاستگاه های او می باشد که مورد بی توجهی و یا کم توجهی قرار گرفته است. از این رو تلاش دارد تا به پرسشهایی از این دست پاسخ دهد که: سرچشمه و منشأ فکری اندیشه های بازرگان چه می باشند؟ مکاتب و اندیشه های زمانه بازرگان در سه عرصه اسلامی، غربی و بومی چه تأثیراتی را در آراء و افکار وی داشته اند؟ عوامل و زمینه های مهم و اساسی در شکل دهی به اندیشه های بازرگان کدامند؟ اوضاع فکری و تحولات ناشی از آن به چه میزان توانسته است بر اندیشه و تفکر بازرگان تأثیر گذار باشد؟ در صورت پاسخ به این پرسش ها است که می توان به تحلیلی روشن و درکی صحیح از نقش و عملکرد جریان روشنفکری دینی در تاریخ معاصر ایران و هم چنین تأثیراتی که اندیشه های زمانه می توانسته بر این جریان فکری داشته باشد، نائل آمد.

در روند بررسی موضوع، منابع مختلف و متعددی مورد استفاده قرار گرفت که می توان آن ها را به چند دسته تقسیم کرد؛ اول اینکه از آنجا که برای شناخت هر تفکر و

اندیشه آثار نوشتاری به جای مانده ، بهترین سند و مدرک قابل استفاده در شناخت آراء و افکار می باشد ، از این رو اولین و مهمترین منابع مورد استفاده در این نوشتار نیز آثاری است که توسط مهندس بازرگان به نگارش درآمده است . حجم زیاد این آثار که به صورت کتاب ، مقاله و یا جزوه موجود است مانع از این می شود که به معرفی یکایک آنها پرداخته شود ، اما می توان از میان این آثار به برخی از آنها که از نظر موضوعی از اهمیت و ارزش بیشتر و بالاتری برخوردار می باشند در ذیل اشاره کرد .

کتاب کار در اسلام در سال 1325 ه.ش ، توسط بازرگان به رشته تحریر در آمد . در این کتاب بازرگان نظر خود را درباره جریانهای فکری وقت ، بیان می کند . جریانهای فکری سنتی ، متجدد ، کمونیست و مذهبی متجدد را مورد خطاب قرار می دهد . همچنین وی در بررسی خصلتهای منفی جامعه ایرانی ، به این موضوع اشاره می کند که گویا کار کردن برای بسیاری از مردم ایران ارزش محسوب نمی شود . بازرگان عدم توجه به مساله کار و نبودن وجدان حرفه ای و شناخت وقت را در ایران و در میان مردم آن ، یکی از بزرگترین علل عقب ماندگی آنها معرفی کرده و بر عکس کار منظم و مولد فرنگیان را رمز ترقی آنان می شمرد .

کتاب راه طی شده ، در ابتدا به صورت سخنرانی در سال 1325 ه . ش و سپس به صورت مقاله و پس از آن به صورت کتاب در آمد . بازرگان در این کتاب می خواهد بگوید تفاوتی میان مفاهیم وحی اسلامی و قوانین طبیعی فیزیکی وجود ندارد و هر دوی آنها جلوه های مشیت الهی هستند . در واقع سخن اصلی در این کتاب این است که ، تمدن جدید به راه انبیاء رفته و می رود و خصوصا بسیاری از اخلاقیات اروپاییان همان است که ادیان ، خواهان آن می باشند .

کتاب بعثت و ایدئولوژی در زندان قصر و در سال 1343 ه.ش توسط بازرگان به رشته تحریر در آمد . این کتاب شامل یک مقدمه و سه بخش است . بخش اول با عنوان ((سیرتحوالی تاریخ ایدئولوژی)) ، خلاصه ای از یک کتاب دانشگاهی امریکایی است که در آن پانزده فلسفه سیاسی معرفی شده است . بخش دوم کتاب با عنوان ((عصاره گیری و مقایسه)) از یک سو به مردود ها و از سوی دیگر به مقبولات اندیشه سیاسی اشاره دارد . بخش سوم کتاب با عنوان ((ایدئولوژی اسلامی)) به چند موضوع مشخص سیاسی وقت اشاره می کند و بازرگان با نظر اسلامی خود درباره آنها بحث می کند .

کتاب *مدافعات* ، سخنان و دفاعیات بازرگان در سال 1342 ه.ش ، در دادگاه رژیم پهلوی است که بعدها با عنوان ، *مدافعات در دادگاه غیر صالح تجدید نظر نظامی* ، به چاپ رسید . این مدافعات به دو بخش قابل تقسیم است . قسمت اول مربوط به زندگی و فعالیت سیاسی بازرگان تا تشکیل نهضت آزادی است . قسمت دیگر آن گفتاری در دفاع از دموکراسی و حکومت مشروط به قانون است . در قسمت دوم بازرگان حکومت استبدادی را شدیداً مورد حمله قرار داده و شخص شاه را متهم به حکومت استبدادی کرده بود .

کتاب *انقلاب ایران در دو حرکت* ، یکی از آثار مهم اجتماعی ، سیاسی و تا حدودی اعتقادی بازرگان می باشد که در سال 1363 ه.ش ، انتشار یافت . این کتاب ، عمده ترین نظریه ها و تحلیلهای بازرگان را پیرامون انقلاب اسلامی ایران ، تا مقطع تالیف کتاب شامل می شود . تمامی مطالب آن در دو محور اصلی سازمان یافته است . حرکت اول ، از کودتای 28 مرداد تا پیروزی 22 بهمن ، و حرکت دوم انتخاب مهندس بازرگان به نخست وزیری و تشکیل دولت موقت . نظریه اصلی بازرگان در این کتاب این است که در حرکت اول وحدت و تفاهم بین مبارزان و انقلابیون ملی - دینی برقرار بوده و این مسئله ، علت پیروزی انقلاب اسلامی شده است . در حرکت دوم ، تفرقه ، جدایی ، خصومت و دشمنی بین نیروهای رهبری کننده در انقلاب پدید آمد و این موضوع ملت ایران را نیز دچار چند دستگی کرد و در نتیجه ضعف و سستی در جامعه ایرانی پدیدار گشت .

کتاب *بازیابی ارزشها* ، از جمله کتابهای مهم بازرگان است که در سال 1364 ه.ش توسط وی تالیف یافت . این کتاب شامل سه جلد است که در یک مجلد به چاپ رسیده است . مقالات مندرج در این کتاب - به گفته خود بازرگان - در عین متفرق و متنوع بودن ، تماماً در زمینه بینش اسلامی در مسائل اجتماعی است . وجه اشتراک مقالات این کتاب ، مقایسه و مقابله تحولات انقلاب اسلامی در انطباق با الگوی الهی و سوق دادن به سوی اسلام و همچنین احیاء و بازیابی ارزشهای اعلی ، می باشد . در واقع آنچه بازرگان در این کتاب و در غالب مقالات متعدد آن تاکید دارد ، بررسی سرنوشت انقلاب اسلامی ایران و وجوه انحراف آن از اسلام و از آرمانهای انقلاب است .

کتاب *خدا و آخرت هدف بعثت انبیاء* ، ابتدا به صورت سخنرانی در سال 1371 و پس از آن به صورت مقاله و کتاب منتشر شد . بازرگان در این کتاب با تاکید بر دو مسئله توحید و آخرت ، به تفصیل بیان می کند که تنها هدف ارسال پیامبران ، رساندن همین دو پیام به مردم بوده است و موضوعاتی چون حکومت و سیاست از اهداف اصلی آنها به حساب نمی آید .

آثار بازرگان طی چند دوره به نگارش در آمد ؛ حدود 17 اثر در دوره 32-1320 ،
حدود 9 اثر در دوره 40 - 1332 ، حدود 15 اثر در دوره 42 - 1340 ، 17 اثر در دوره 57 -
1342 ، 4 اثر در دوره 59 - 1356 ، و حدود 18 اثر در دوره بعد از 1359 . (برزین ؛ 1374 :
313)

دسته دوم منابعی است که در ارتباط مستقیم با آراء و اندیشه های بازرگان نگارش یافته
است . برخی از آن ها به صورت مقالات متعدد در نشریات و مجلات گوناگونی چون ایران
فردا ، کیان ، آدینه و مانند آن به چاپ رسیده و بخشی دیگر کتاب هایی مانند زندگی نامه
سیاسی مهندس بازرگان اثر سعید برزین می باشد . این کتاب جزو مهمترین آثاری است که در
این قسمت مورد استفاده قرار گرفت . در این کتاب برخی از جنبه های فکری بازرگان و
همچنین برخی از خاستگاههای فکری او در دوره های مختلف مورد نقد و بررسی قرار گرفته
است . همچنین به تحلیل برخی از آثار مهم بازرگان پرداخته است .

دسته سوم کتاب هایی است که قسمتی از آن به آراء و اندیشه ها و عملکرد های
سیاسی بازرگان اختصاص یافته است . از جمله مهمترین آنها می توان به کتاب هایی چون ؛
دین شناسی معاصر ، اثر مجید محمدی و دین و سیاست در اندیشه سیاسی معاصر اثر حمید
رضا اسماعیلی اشاره کرد . برای مثال برخی به دین شناسی بازرگان و برخی دیگر تنها به
اندیشه سیاسی آن توجه نشان می دادند . اما در این میان کتاب ها و مقالات فراوان دیگری نیز
وجود داشت که اگرچه موضوع آنها صرفاً مهندس بازرگان بود ، اما غالب آنها مانند ، کتاب
پدر بزرگ من بازرگان از نازنین بنی اسدی و یا مهندس بازرگان در آئینه خاطرات اثر
شعبانعلی لامعی ، تنها به بیان خاطرات پرداخته و نمی توانست مورد استفاده علمی و پژوهشی
جدی قرار گیرد .

در این نوشتار سعی شده است تا اطلاعات به دست آمده از منابع موجود - که آثار
بازرگان در اولویت آن قرار داشت - بر اساس روش تحلیلی - تاریخی، مورد نقد
و بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد و به نتایجی روشن و دقیق در زمینه موضوع مورد بحث
دسترسی پیدا شود .

البته وجود برخی از مشکلات در روند این مجموعه گاه انجام این کار را با سختی
همراه می کرد . برخی از این مشکلات را می توان در ارتباط با آثار بازرگان دانست . در واقع
سبک نوشتاری بازرگان به گونه ای است که مطالعه و فهم اندیشه های
وی را با مشکل مواجه می ساخت . این مسئله البته مورد تأیید برخی از محققین

نیز که در خصوص آثار بازرگان به تحقیق پرداخته اند قرار گرفته است. به طوریکه گفته می شود، علی رغم مطالب جالب توجهی که بازرگان در آثار خود ارائه کرده، اما نحوه بیان مطالب دشوار و نوع استدلال های او به گونه ای گسیج کننده است. تا آن جا که غالباً موضوعاتی را که مطرح می سازد، خواننده برای دست یافتن به انسجام مطلب، نیازمند به تجزیه و تحلیل و انتزاع می شود. (برزین؛ 1374: 315)

از سوی دیگر وجود تناقضات در برخی از مباحث و موضوعات مطرح شده در آثار بازرگان نیز مانع از رسیدن به استنباط و دریافتی دقیق و روشن از آراء او در این حوزه ها می گردید. برخی از این تناقضات در آثار وی را می توان مربوط به تحولات فکری دانست که بازرگان تحت تأثیر اوضاع و شرایط فکری و سیاسی جامعه و جهان قرار گرفته بود و برخی دیگر نیز می توانست به دلیل عدم توانایی وی در جهت ایجاد هماهنگی قابل قبول بین اندیشه های غربی و اسلامی باشد. وجود این تناقضات در آثار وی را می توان با مقایسه میان آثاری که قبل از انقلاب اسلامی و آثاری که پس از آن نوشته شده بود - در برخی از موضوعات و مباحث - به روشنی مشاهده کرد. موضوع نسبت دین و سیاست در آثار وی یکی از این موارد است.

گسترده گی و تنوع مباحثی که بازرگان در آثار خود مطرح ساخته نیز از جمله دیگر مشکلاتی بود که در این زمینه وجود داشت. در واقع آثار بازرگان شامل مباحث مختلف و متعدد دینی، اجتماعی، سیاسی، علمی و مانند آن می شد، که درک و شناخت دقیق هر کدام از این مباحث و موضوعات، و یافتن خاستگاه های فکری آن ها را، که هر کدام به طور پراکنده در آثار وی مطرح شده بود، با مشکل مواجه می ساخت.

شخصیت سیاسی بازرگان را نیز باید از جمله دیگر مشکلات ارزیابی کرد. چرا که وی هنوز بعد سیاسی داشته و نقد افکار او چندان آسان نیست و در این راه غالباً نویسنده متهم می شود.

از سوی دیگر در طی بررسی این مجموعه مشخص شد که موضوعات مهمی مانند، اومانیسیم، پوزیتیویسم و سیانتیسم پیشتر، توسط یکی از محققین به نام محمد رضا خاکی قرا ملکی در کتابی تحت عنوان بازرگان در بوتله نقد، مورد بررسی قرار گرفته و به تبیین و تشریح خاستگاه های آن پرداخته شده است. این مسئله سبب شد تا بسیاری از بررسی ها و مطالعات انجام شده در این حوزه ها که زمان و توجه خاصی

نیز صرف آن‌ها شده بود، کنار گذاشته شود. (این موضوعات با استفاده از پژوهش یاد شده در قسمت خاستگاه‌های غربی به طور خلاصه و فشرده گنجانده شده است.)

از جمله مشکلات جانبی دیگر می‌توان به لزوم مطالعه آثاری اشاره کرد که در رابطه با مکاتب و اندیشه‌های غربی نگاشته شده بود. مطالعه این آثار از این جهت ضروری بود که می‌بایست برای درک بهتر خاستگاه‌های غربی اندیشه‌های بازرگان، شناختی اجمالی و دقیق از این مکاتب به دست آید، تا از آن طریق میزان دقیق تأثیر پذیری بازرگان از آنها مشخص گردد. همچنین، مقالات و آثار متعددی که درباره آراء و افکار بازرگان در زمینه‌های مختلف به رشته تحریر در آمده بود، اگرچه موجب تسهیل در شناخت اندیشه‌های وی می‌شد اما از سوی دیگر وجود اظهار نظرها و برداشت‌های گوناگون و غالباً متفاوت، قضاوت در خصوص برخی از زوایای فکری بازرگان را دشوار می‌ساخت.

در این نوشتار تلاش شده است تا برای آشنایی بیشتر با شخصیت فکری و سیاسی بازرگان، در فصل اول، به شرح و بیان زندگی‌نامه، اوضاع فکری زمانه و هم‌چنین عوامل مهم شکل‌دهنده اندیشه‌های بازرگان پرداخته شود. در این فصل آنچه بیشتر مورد نظر است، شناخت عوامل و زمینه‌های مهم و تأثیرگذار در شکل‌دهی اولیه به تفکر بازرگان در دو عرصه مهم خانواده و جامعه می‌باشد.

فصل دوم که آغاز بدنه اصلی این مجموعه می‌باشد، به بیان خاستگاه‌های اسلامی و دینی اندیشه‌های بازرگان می‌پردازد. در این فصل با توجه به زمینه‌های تربیتی و اعتقادی بازرگان سعی شده تا نشان داده شود، وی به میزان زیادی تحت تأثیر آموزه‌ها و تعالیم اسلامی به بیان و تشریح موضوعات و مباحث مختلف و ارائه تحلیل و دریافتی نو از دین پرداخته است. بخشی از این فصل به مبانی اعتقادی بازرگان اختصاص پیدا کرده که در آن بازرگان سعی می‌کند با دریافتی نو و جدید از آنها به دفاع و تبیین بپردازد. بخش دیگر مربوط به خاستگاه‌های دینی و اسلامی می‌شود که بازرگان تحت تأثیر برخی از اندیشمندان مسلمان و تفاسیر و برداشت‌های آن‌ها قرار گرفته است.

فصل سوم، شرح و بیان خاستگاه‌های غربی اندیشه‌های بازرگان است. در این فصل آنچه بیشتر مورد توجه قرار گرفته است، مکاتب و اندیشه‌هایی است که به نظر می‌رسیده بازرگان تحت تأثیر آنها قرار گرفته باشد. مکاتبی چون؛ لیبرالیسم، ناسیونالیسم، پلورالیسم، مارکسیسم، داروینیسم و پراگماتیسم. قسمت دیگر این فصل به بیان گزارش خلاصه‌ای از خاستگاه‌های فکری بازرگان که شامل، پوزیتیویسم، ساینتیسم و اومانیسم

می شود و توسط محققى به نام محمد رضا خاکی قراملکی در کتابی تحت عنوان بازرگان در
بوته نقد انجام گرفته است ، می پردازد . البته در قسمت سایتیسم مطالبی نیز افزوده شده
است.

فصل اول

بزرگان و زمانه او

زندگی نامه مهدی بازرگان

مهندس مهدی بازرگان در سال 1286 هجری در تهران متولد شد. تولد وی مقارن بود با انقلاب مشروطیت ایران و کشمکش مشروطه خواهان با محمد علی شاه قاجار. پدر بازرگان حاج میرزا عباس قلی آقا، مشهور به «آقا تبریزی» بود که در تبریز به دنیا آمد و از هجده سالگی مقیم تهران شده بود. وی به قدر کافی آشنایی به زبان فارسی و عربی داشت و در مکاتبه مسلط بود. نام مادرش صدیقه، دختر ارشد حاج رئیس الذاکرین بود. این زوج صاحب شش پسر و پنج دختر بودند که مهدی پسر پنجم و فرزند هشتم خانواده بود. (بازرگان؛ 1375: 9، 10) بازرگان دوران کودکی و نوجوانی خود را با به پای سلطنت سه پادشاه از قاجاریه طی کرد. پدرش وی و دو برادر دیگرش را به مدارس که به سبک جدید در تهران به تازگی به راه افتاده بود فرستاد. بازرگان پس از اتمام کلاس ششم ابتدایی در مدرسه سلطانی، به مدرسه دارالمعلمین رفت و تا آخر تحصیلات متوسطه در آنجا به تحصیلات خود ادامه داد. (بازرگان؛ 1385: 168) میرزا ابو الحسن خان فروغی، رئیس دارالمعلمین بود. بازرگان درباره این مدرسه می نویسد: ((دارالمعلمین از لحاظ مواد درسی و برنامه، تفاوت چندانی با دارالفنون و مدارس دیگر نداشت. جزآنکه فلسفه و معرفه النفس هم در آنجا تدریس می شد و ابوالحسن خان فروغی صبحهای پنج شنبه در آنجا تفسیر قرآن می گفت.)) (بازرگان؛ 1375: 71) در شهریور 1307 ش، زیر نظر وزارت معارف، مسابقه ای برای اعزام دیپلمه های سال 1306 به اروپا انجام شد که بازرگان نیز در آن شرکت کرد و نفر پنجم در این مسابقه گردید. وی درباره رفتن خود به اروپا چنین می گوید: ((رفتن به پاریس برای ماور نکردنی بود. از میان 110 نفری که به اروپا رفتیم، حدود 90 نفر در فرانسه ماندند و بقیه به انگلستان و آلمان و سوئیس اعزام شدند، که من جزء 90 نفر بودم. یک هفته بعد از ورود، بر حسب رشته های تحصیلی، ما را به شهرهای مختلفی فرستادند و

من به نانت انتقال یافتم .)) (بازرگان ؛ 1381 : 32) بازرگان 7 سال در فرانسه بود . دو سال در شهر نانت ، سه سال در مدرسه سانترال پاریس ، یک سال کارآموزی در کارخانجات و سال آخر هم مدرسه نساجی ، و در طول این مدت نیز سه بار به ایران سفر کرد . در طول این هفت سال بازرگان افزون بر تحصیل و کارآموزی در رشته های صنعت (ترمودینامیک و نساجی) ، به فعالیت های فکری، علمی، اجتماعی، و قلمی نیز توجه داشت و کم و بیش در این حوزه ها تلاش می کرد . (علی بابایی ؛ 1381: 139)

پس از بازگشت از فرانسه بازرگان به همراه چند تن دیگر از دوستانش ، آماده خدمت نظام شد . در آن زمان دوره خدمت نظام وظیفه لیسانسیه ها و دکترا ها ، یک سال بود . در 1314 به اتفاق شش نفر دیگر از هم دوره ای های خود ، طرح تشکیل یک شرکت ساختمانی را ریختند و پس از مدت کوتاهی ، آن را به نام « اِما » (اتحادیه مهندسان ایرانی) بر پا کردند . البته در کنار آن ناچار بودند طبق تعهد ، شغل دولتی هم داشته باشند . بازرگان نخستین کار دولتی را از راه آهن شروع کرد . پس از آن مدتی به بانک ملی رفت و امور تأسیسات آن را به عهده گرفت . سپس به تدریس ماشین های حرارتی و هیدرولیک در دانشگاه تهران پرداخت که در آن زمان دکتر حسابی رئیس دانشکده فنی بود . بازرگان در ابتدا به صورت حق التدریس و سپس تمام وقت به سمت استادیاری و استادی در آن دانشکده مشغول به کار شد . پس از طی دو دوره سه ساله ، از سوی شورای دانشکده به ریاست دانشکده فنی انتخاب شد . وی درباره دوره سیاست خود در این دانشکده می نویسد : ((در شش سال دوره ریاست بنده ، دانشکده فنی به پیشرفت هایی نائل شد . تقریباً تمام آیین نامه های انضباطی و تعلیماتی دانشکده فنی که بعد ها سرمشق سایر دانشکده ها شد در آن دوره تنظیم شد و سهم عمده آن از بنده بود .)) (بازرگان ؛ 1375 : 225) در اوایل سال 1330 پیش از آنکه دومین دوره سه ساله مسئولیت یه عنوان رئیس دانشکده فنی به اتمام برسد ، به معاونت دکتر کریم سنجابی ، وزیر فرهنگ دولت مصدق انتخاب شد و در این مدت در مؤسسات هنر سرای عالی ، مدرسه عالی فلاحت و دانشسرای مقدماتی دینی نیز تدریس کرد . در همین سال از طرف دکتر مصدق ، نخست وزیر ، برای عضویت در هیئت خلع ید از شرکت نفت انگلیس ، و سپس ریاست هیئت مدیره شرکت نفت ایران ، منصوب شد . (علی بابایی ؛ 1381: 141) وی درباره دوره نه ماهه این مأموریت می نویسد : ((در این مدت دو عمل کامل غیر قابل انکار انجام گرفته بود : 1- خروج انگلیسی ها از ایران بدون اینکه آب از

آب تکان بخورد و دستگاه نفت و توزیع نفت در مملکت متوقف شود . 2- استخراج و تصفیه نفت و شروع صدور و معامله آن .)) (بازرگان ؛ 1375 : 301)

بازرگان پس از بازگشت از آبادان در فروردین 1331 ، بار دیگر به دانشگاه برگشت . اما این دوره فراغت و کار دانشگاهی زیاد به طول نینجامید که از طرف مهندس زنگنه ، رئیس موقت سازمان برنامه ، به مدیریت لوله کشی آب تهران منصوب شد . وی درباره چگونگی فعالیتش در این سازمان می نویسد : ((پس از تلاش های مستمر ، عمل انشعاب ، بدون احتیاج به مهندسین مشاور خارجی و بدون وام از بانک ملی شروع شد و ادامه یافت . اما پس از قضایای 28 مرداد ، سازمان آب از حالت اداری خارج شد و به سیاست و مسائل حکومتی آلوده گردید .)) (بازرگان در نهایت در 22 بهمن 1332 ، از سازمان آب تهران استعفا داد و متن استعفای وی در مجله روشنفکر در معرض افکار عمومی قرار گرفت . (همان ؛ 302)

فعالیت های علمی و فکری بازرگان را تا حدود سال های 1332 می توان در این سه حوزه خلاصه کرد : 1- اصلاح فکر اجتماعی 2- رشد علم و تحقیق و اصلاح گری صنعتی 3- تلاش در تحول فکری دینی و تربیت اخلاقی جامعه ایرانی . (یوسفی اشکوری ؛ 1376 : 148) بازرگان در طول این دوره زمانی در چند گروه و سازمان از جمله کانون اسلام ، انجمن اسلامی دانشجویان ، اتحادیه مهندسین ایران ، حزب ایران و جبهه ملی فعالیت داشت . برخی آثار بازرگان در این دوره نیز عبارتند از : مذهب در اروپا (1320) فحش و تعارف در ایران (1330) ، مطهرات در اسلام (1321) ، کار در اسلام (1324) ، راه طی شده (1325) ، سرچشمه استقلال (1326) ، دل و دماغ (1328) ، آثار عظیم اجتماع ، سر عقب ماندگی ملل مسلمان ، اسلام یا کمونیسم ، بازی جوانان با سیاست (1328) . (برزین ؛ 1374 : 64 - 62)

بازرگان پس از وقایع 28 مرداد و استعفا از مدیریت سازمان آب تهران ، به دانشگاه بازگشت و در کمیته مرکزی و شورای رهبری نهضت مقاومت ملی (جبهه ملی دوم) عضو شد . در طی تصویب قرارداد کنسرسیوم نفت ، گروهی از استادان دانشگاه ، خطاب به نمایندگان مجلس ، درباره عواقب تصویب آن هشدار دادند . اما دولت زاهدی در واکنش نسبت به این نامه ، بازرگان و ده نفر دیگر از استادان را از دانشگاه اخراج کرد . بازرگان پس از اخراج از دانشگاه ، به همراه استادان دیگر اخراج شده ، برای تأمین معاش خود ، شرکتی به نام «یاد» (اختصاری 11 استاد دانشگاه) تأسیس کردند ، اما پس از مدتی ، تمامی استادان به تدریج و با احترام به دانشگاه بازگردانده شدند . (بازرگان ؛ 1375 : 325)